

A Mezőgazdaságivagyon-kezelő Alap és a zsidók védelmében betöltött szerepe 1942–1944 között

MARTINA FIAMOVÁ

The role of the Agricultural Property Management Fund in
the protection of Jews in 1942–1944

94(=411.16)(437.6)“1942/1944”

341.43(=411.16)(437.6)“1942/1944”

32-051

929 BOŠŇÁK

Keywords: The rescue activities of František Bošňák. Employment of Jews as experts and advisors. Letters of Protection, exemption certificates, financial aid.

Az Állami Földhivatal (Štátny pozemkový úrad, ŠPÚ – a továbbiakban: Földhivatal) mellett működő, František Bošňák országgyűlési képviselő által vezetett Mezőgazdaságivagyon-kezelő Alap (Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov, FSPM – a továbbiakban: Alap) kiváltságos helyet foglal el a szlovákiai zsidóság történelmében, hiszen a második világháború alatt faji alapon üldözött személyek százának nyújtott segítséget – különösen František Bošňák vezetésének köszönhetően –, s egészen 1944-ig védelmet biztosított az uralkodó rezsim kegyetlenségével és önkényével szemben.

Az Alap létrejötté közvetlenül összefügg a szlovákiai zsidók 1942 márciusában kezdődő deportációjával. Az elhurcoltak között számos földtulajdonos és -bérlő volt, akiknek távozása nagyban veszélyeztette a mezőgazdasági birtokok gazdálkodását. Eleinte helyi jegyzők kezelték az ügyeket, őket hatalmazták fel a kisebb gazdasági egységeknek a gazdasági év végéig történő bérbeadásával is, de ez csak ideiglenes intézkedés volt. 1942 júniusában a 108/1942-es számú törvénnyel – a Zsidók által kezelt mezőgazdasági ingatlanok gazdaságának biztosításáról – létrejött a Földhivatal mellett működő Alap. Ennek feladata a földreform által még nem érintett zsidó földterületek igazgatása volt. Az Alap ugyanakkor nem vált a zsidó földtulajdonos jogutódjává, csupán az állami vagyonnak számító, tehát a Földhivatal tulajdonában levő ingatlanok gondnokává. A földreform kivitelezésében és a zsidó földek arizálásában az Alap nem játszott kulcsszerepet, ezt a Földhivatal munkacsoportjai végezték.

František Bošňák (szül. 1894), a Hlinka-féle Szlovák Néppárt (Hlinkova slovenská ľudová strana – a továbbiakban: HSLŠ) tagja,¹ intézőként dolgozott Kornfeld Móric rákfalvai (Rakovice) nagybirtokán, s az országgyűlés általi 1942. november 20-i képviselői kinevezéséig lényegében nem vett részt a politikában.² Képviselői megbízatását nem is akarta átvenni, a funkciót csupán Medrický miniszter unszolására fogadta el, aki azzal

1 Valószínűleg 1929 óta volt tagja a HSLŠ-nek, egy másik forrás 1924-et említ.

2 1940-től a HSLŠ járási választmányának gazdasági referense, 1941-ben a pöstyéni járásparancsnok javaslatára a párt Trencsén megyei választmányában képviselte a Pöstyéni járást.

érvelt, hogy Szlovákia gazdasági és politikai életében olyan szakemberekre van szükség, amilyen Bošňák is. Néhány hónappal később, még a fent említett – a Zsidók által kezelt mezőgazdasági ingatlanok gazdaságának biztosításáról szóló – törvény életbe lépése előtt, Karol Klinovský, a Földhivatal elnöke az Alap létrehozásáról szóló határozattal együtt az új intézmény igazgatói posztjára František Bošňákot javasolta, aki ezt a felkérést elvállalta, s 1942 júliusában hivatalosan elfoglalta tisztségét.

Ezzel egyidejűleg a Zsidótanács hivatalnok, Ernest Karban is felkereste Bošňákot a folyamatban lévő deportációk ügyében.³ Karban az elhurcolt zsidók által hátrahagyott mezőgazdasági birtokok fosztogatásáról, s a zempléni térség majd összes zsidó gazdájának elhurcolásáról is említést tett neki. Bošňák elutasította a szélsőséges zsidóellenes intézkedéseket, ezért az említett találkozót követően a Földhivatal egyik hivatalnokával, J. Suránnal együtt a helyzet megoldására tett bizonyos lépéseket. Felkereste Imrich Karvašt, a Közélelmezésügyi Főhivatal (Najvyšší úrad pre zásobovanie – a továbbiakban: Főhivatal) elnökét, aki Vojtech Tuka közvetítésével elérte, hogy Alexander Mach belügyminiszter fogadja őt. E találkozás eredményeként születhetett meg a döntés a zsidók – a gyakorló mezőgazdászok és a mezőgazdasági hivatalnokok – deportációjának leállításáról.⁴

A deportálás veszélyének kitett személyek védelmére Bošňák különböző eszközökhöz folyamodott. Számos esetben személyes közbenjárással mentett meg gyűjtőtáborokba került zsidókat a transzport elől, s nem mindig az Alap alkalmazottjairól volt szó. Figyelmén kívül hagyta a belügyminisztérium arra vonatkozó utasítását, amely szerint az Alap jelenteni köteles a gazdaságilag nélkülözhető zsidó alkalmazottakat, s ezzel csak az Alap központi igazgatóságán 40–50 zsidót mentett meg a deportációk alatt és azok befejeztével is, az Alap helyi igazgatóságain pedig további 440–550 zsidó alkalmazottat,⁵ ami a családtagokkal együtt mintegy 2000 személy védelmét jelentette.⁶ Döntései mellett azzal érvelt, hogy a zsidók szakmailag helyettesíthetetlenek és a helyi viszonyok közvetlen ismerői. Szolgálati igazolvánnyal látta el azokat a zsidó alkalmazottait, akik betöltöték 70. életévüket vagy akiket más okból kifolyólag nem lehetett gazdaságilag nélkülöz-

3 A volt pöstyéni járási parancsnok, E. Zelenay állítása szerint F. Bošňák a deportációk (mindenekelőtt a zsidó lányok deportálása) elleni tiltakozásaként le akart mondani tisztségéről. Régi kollégájának, E. Lichtensteinnak állítólag ezt mondta: „Ha engem akarnának megfosztani a fiamtól vagy a lányomtól, mindenkít agyonlőnék, aki ezt megkísérelné. A kisgyerekek deportációja szégyenfolt lesz a nemzetünkön.”

4 A belügyminisztérium 1942. június 3-i utasítása szerint ideiglenes intézkedésről lett volna szó, s a zsidó földművesek esetleges kitelepítéséhez a Földhivatal szakértőjének hozzájárulása kellett. L. František Bošňák kérelmé: Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Národný súd (NS), Tn 11/1945, mf. A-857, Žiadosť Františka Bošňáka z 10. 1. 1946.; Nižňanský, Eduard (ed.) 2005. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku., 300. sz. dokumentum, 387. p.

5 Ladislav Škota vallomásának jegyzőkönyve, az Alap zsidó alkalmazottainak jegyzéke: SNA, f. NS, Tn 11/1945, mf. A-857, Zápisnica o výpovedi Ladislava Škotu z 13. 10. 1945. SNA, f. S, S-251-11, Zoznam židovských zamestnancov „Fondu“

6 Az Alap által megvédett zsidók pontos száma nem megállapítható, a 2000-es számadatot a pozsonyi Népbíróság 1947. május 21-i ítélete említi: SNA, f. NS, Tn 11/1945, mf. A-857, Zápisnica o tajnej porade z 21. 5. 1947 na Národnom súde v Bratislave v trestnej veci proti Františkovi Bošňákovi a spol.

hetőnek nyilvánítani. Néhány helyi igazgatóságon tíznél is több zsidó dolgozott „tanácsadói” munkakörben, akik ugyan csak jelképes fizetést kaptak, de František Bošňák tudatosította, hogy ezáltal legalább ideiglenes védettséget biztos számukra a deportációval szemben. Intézkedéseinek nyomatékossítása véget a hivatal dolgozói számára a Földhivatal fejlécével ellátott igazolványokat adott ki, ezzel is hangsúlyozva állami alkalmazotti mivoltukat. Az Alap munkaköreibe való felvétel során azokat a jelentkezőket részesítette előnyben, akik a védettség semmilyen más formájára nem számíthattak. Utasítására a zsidó származású alkalmazottak a fizetésükön kívül titokban kisebb pénzösszegeket is folyósítottak, ezzel is enyhítve némiképp nehéz gazdasági helyzetükön.

František Bošňákot a deportációkhoz való hozzáállása miatt nemcsak az 1942-es lefolyásuk alatt érték támadások, hanem később is az Alapnál dolgozó zsidók nagy száma miatt.⁷ A belügyminisztérium iránta ellenséges viszonyának kiéleződéséhez hozzájárult, hogy elbocsátotta Alexander Mach sógorát, aki a köpösi (Kepežd) helyi igazgatóságon sikkasztást követett el; hogy nem volt hajlandó alkalmazni azokat, akik érdekében Mach miniszter járt közben; de nehezen emésztették meg azt is, hogy az Alap több német alkalmazottjának is felmondott. 1943 novemberében például a Deutsche Partei (DP) tiltakozott Bošňáknál amiatt, hogy elbocsátotta a nemeskürti (Zemianska Kert) helyi igazgatóság német gondnokát, František Ministert. Bošňáknak azonban a DP tagjaival már a rákfalui nagybirtokon való gondnoksága idején is komoly nézeteltérései voltak.

Az egyre növekvő nyomás miatt 1943. június 9-én Bošňák a Földhivatal elnökétől azonnali felmentését kérte. Két napra rá levélben fordult K. Klinovskýhoz, elhatározását indokolandó, egyben értékelve eddigi munkájának eredményeit, kifejtette, mit ért el munkatársaival az Alap egyéves működése alatt a zsidó birtokok kezelése ügyében: „Ezt a munkát elégtelen mennyiségű alkalmazottal végeztem, hirtelen összeszedett árjakkal és megfélemlített zsidókkal... ezt a most már állami és nemzeti tulajdont megóvtuk attól a teljes vagy részleges pusztulástól, amely a nem mezőgazdasági zsidó tulajdont nem kerülte el... De mindazok ellenére, hogy az egyéni önérdeket félretéve lelkiismeretesen és becsülettel végeztük munkánkat, támadtak bennünket és bujtogattak ellenünk. Ám ezen körülményektől sem hagytam megteveszteni magam. Most azonban olyan tények kerültek napvilágra, amelyek teljesen ellehetetlenítik a munkámat, legalábbis megpróbálják ellehetetleníteni, s ezzel az idegösszeroppanás határára sodornak... egyedül a Főhivatal, mellyel a legszorosabban együttműködöm, ismeri el a munka eredményét, s ezt megnyugvással tapasztalom. Más helyekről azonban nem-hogy elismerést, csak állandó szemrehányást kapok, hogy védem a zsidókat... szolgálatba csak nagyon kevés megbízható ember jelentkezett nálam, szélhámosból viszont annál több. Amikor a felvettek munkáját és tevékenységét megvizsgáltam, mintegy húsz esetben kellett az Alaptól való azonnali elbocsátáshoz folyamodnom. S mivel így tettem, egyszerre minden rossz lett, s hirtelen mindenki nagy nemzetit, érdemes néppártit, gárdistát fedezett fel magában, csak azt nem akarta elismerni, amit tényleg az egyénisége rejtett, s hogy miért volt kirúgva a szolgálatból. A döntéseimet kísérő reak-

7 1943-ban, amikor újfent szóba került a transzportok megújítása és F. Bošňákra nyomást gyakoroltak, hogy szabaduljon meg az Alap felesleges zsidó alkalmazottaitól, F. Bošňák Medrický miniszter előtt azt mondta: „inkább lemond a hivataláról, minthogy valaki halálos ítéletét aláírja.” SNA, f. NS, Tn 11/1945, mf. A-857, David Rosenberg kijelentése (keltezés nélkül).

ció kiabálás volt, mutogatás, és mindenféle feljelentgetés, hogy a zsidókat védem. De nem érték be ennyivel, a tetejébe még bizonyos feljebbvalóságokat is befolyásoltak, amelyekhez fordultak ugyebár, s a zsidót, akinek a sikkasztó ellen tanúskodnia volt muszáj, deportálták vagy táborba helyezték. Itt jegyzem meg, hogy aki az elbocsátott sikkasztót feladta, nem zsidó volt, mert az nem tehetette, mivel félt.” A levél több konkrét esetet tartalmazott, amelyekkel F. Bošňák a fosztogatást, zsarolást, feljelentgetéseket illusztrálta, amelyek az Alap munkáját hátráltatták, miközben a támadások célpontjai nemcsak zsidó, hanem „árja” alkalmazottak is voltak. Az ilyesmivel szemben azonban nemigen lehetett védekezni. „Ha közbelépek és kiállok az állami vagyon fosztogatása ellen, s már a kezdet kezdetén a kezére ütök azoknak, akiknek van bátorságuk szétlopkodni az állami köztulajdont, elhanyagolni szolgálati kötelességüket, rágalmazni kezdik az Alapot s ezzel minket, hogy »védjük a zsidót«. Hát tegyük csak fel a kérdést: mi is a helyzet ezzel a védelemmel? Mindenkinek tudomásul kell vennie, s főleg megértenie, hogy az Alap az államnak dolgozik. Tudatosítania kell, hogy az Alap nem kincstár, amelyből kedvére megtöltheti a zsebét s ezzel kielégítheti egyéni óhajait. Az alkalmazottak kiválasztásánál, ha találtam alkalmas keresztény munkaerőt, azonnal felvettem, s ezt bizonyítani is tudom. Viszont amikor ezekből nem volt elegendő, muszáj volt a jelenlévő zsidókból válogatnom. Én a zsidókból állami rabszolgát csináltam – servi publici –, akiknek csekély fizetségért (az esetek többségében a béresénél is alacsonyabbért) kell az államnak dolgozniuk... Hát nem tudom, miért épp ezek a zsidók lettek egyesek támadásainak céltáblái és szálla néhányak szemében. Hiszen az államnak dolgoznak, miért vetik a szememre, ha közérdekből védem őket? Hiszen nekem ebből személyes hasznom nem származik. Ezzel szemben minden általam kidobott szarkának bejárása van a legfőbb helyekre, hogy kitalációkkal ócsároljon és szennyet szórjon rám meg a munkatársaimra. Én a zsidókat védem, a felügyelő a zsidókat védi, csak O.T. úr, aki 40.000 koronával lopta meg az államot, s ezt rá is bizonyították, csak ő védi a nemzetet és az államot. Amikor elutasítottam egy, megbízható értesülések szerint komolytalan és kétes múltú árja felvételét, a miniszter úr jelezte, hogy körmére néz a mi zsidóinknak. Ezt azonban nem értelmezhetem másképp, mint fenyegetésként.”

A Földhivatal elnöke nem fogadta el Bošňák lemondását, s megígérte a problémák megszüntetésére irányuló szükséges lépések megtételét. Az Alap zsidó alkalmazottai is delegációt küldtek hozzá, arra kérve őt, hogy változtassa meg döntését. Ennek a központi igazgató, mihelyst maga mögött tudta Tiso elnök védelmét a belügyminisztérium támadásaival szemben, eleget is tett, s megmaradt hivatalában.

František Bošňák egyéb, körülbelül 400 kelet-szlovákiai zsidó életét megmentő intézkedései közé tartozik a nemeskürti (Galgóci járás) tábor felállítása az Alap tulajdonát képező területen – 1944 májusában, amikor Sáros-Zemplén megyét minden zsidó személy köteles volt elhagyni azzal az indoklással, hogy a térség közvetlen fronterület, melyen a zsidók suttogó propagandát folytathatnának és pánikot kelthetnének.⁸ A tábort, amelybe nem csak a kelet-szlovákiai helyi igazgatóságok alkalmazottai kerültek, maguk az itt dolgozó zsidók vezették örök felügyelete nélkül egészen 1944 szeptemberének ele-

⁸ Nemeskürtön kívül a Kelet-Szlovákiából kitelepített zsidók az Alap nyitraiváncái és felsőkőröskényi mezőgazdasági birtokain, illetve az Alap központi igazgatóságán is dolgoztak.

jéig, amikor is vagy kétszázukat a németek letartóztatták. Szeptember 11-én František Bošňák személyesen érkezett Nemeskürtre, s a környező erdőkben bujkáló zsidók között mintegy 20.000 koronát osztott szét. Ezzel egy időben K. Klinovskýval személyesen látogatott el az Alap csaknem minden nyugat-szlovákiai helyi igazgatóságára, figyelmeztette az ott dolgozó zsidókat a fenyegető razziákra; az Alap központi igazgatósága zsidó alkalmazottainak pénzt adott, s ellátta őket Szlovákia egész területén érvényes, meghatározatlan érvényességű kiküldetési paranccsal, lehetővé téve szökésüket.

Tevékenységének következményei néhány napon belül megmutatkoztak. Annak ellenére, hogy szlovák országgyűlési képviselőről volt szó, 1944 szeptemberében letartóztatta a német SD (Sicherheitsdienst),⁹ s szeptember 16-tól¹⁰ október 3-ig fogva tartotta. Először Trencsénben, majd Pozsonyban raboskodott, ahonnan csak Tiso elnök közvetlen közbenjárására engedték ki. Hiányzása idején az Alap vezetői tisztségét a DP-tag Ing. Mikuláš Merkún „sajátította ki”: valószínűleg ő volt az az ember, aki F. Bošňákot feladta, illetve tevékenységéről a német szerveket tudósította.¹¹ Szabadulása után vissza kívánt térni az Alap igazgatói funkciójába – nemcsak K. Klinovský elnök, hanem Tiso államfő kívánságára is –, azzal a feltétellel, hogy Merkúnnak az Alapban felmondanak. Ezt a feltételt biztosították is, és Merkún még októberben visszatért eredeti tisztségébe a gazdasági minisztériumban.¹² Szabadulása után egy héttel Bošňák lemondott képviselői mandátumáról, s bár Tiso elnök ezt nem fogadta el, képviselői funkcióját megszünt gyakorolni. Az általa képviselt Pöstyéni járást Jozef Drobný vette át.

Az Alapnál végzett munkáját tovább folytatta, s az Alap anyagi javaiból a szlovák nemzeti felkelést és a partizáncsoportokat is támogatta. Aktívan együttműködött az ellenállási mozgalomba beszervezett kollégáival is.¹³ Segítségnyújtása a háború után tovább folytatódott, például azon személyek pénzügyi támogatásával, akik kisémmizet-ten tértek vissza Szlovákiába a koncentrációs táborokból.

František Bošňák 1945 áprilisának végéig maradt központi igazgató, amikor is a Szlovák Nemzeti Tanács Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatala szerződést bontott vele. Hivatali idejének utolsó heteiben Dr. Morbacher kormányfelügyelőt is mellé

9 Köszönet az információért Ladislav Bošňáknak, František Bošňák fiának.

10 Más forrás szerint szeptember 15-től.

11 A német Mikuláš Merkúnnak minimum 1943-tól számítva voltak éles vitái L. Liptákkal, az Alap pénzügyi osztályának vezetőjével és F. Bošňákkal. A nézeteltérések – melyeket maga Karmasin is igyekezett csitítani – egyik fő oka Merkúnnak a zsidó beosztottakkal való viselkedése volt. Az SD – Leitabschnitt Wien jelentéseiből kitűnik, hogy M. Merkún nagy valószínűséggel az SD besúgója volt. SNA, f. S, S-251-2.

12 M. Merkún 1944. október 7-én kérte az Alap központi igazgatóhelyettesi posztjáról való felmentését, a Földhivatal elnöke, K. Klinovský október 16-án mentette föl e funkcióból.

13 Megtagadta a Németországba szállítandó gabona beadását. Még a szlovák nemzeti felkelés kirobbanása előtt engedélyezte az ingóság egy részének és az Alap pénzének Közép- és Kelet-Szlovákiában való elhelyezését, amelyből később a partizáncsapatokat látták el. Szlovákia német megszállása után engedélyt adott az illegális munkások helyi igazgatóságokban való elhelyezésére és azok elhelyezésére, akikről kiderült, hogy illegális tevékenységet folytatónak, és esetenként családjaikat is önzetlenül segítette. Ladislav Just és Arpád Könyves vallomásának jegyzőkönyve: SNA, f. NS, Tn 11/1945, mf. A-857, Zápispnica o výpovedi Ladislava Justa z 13. 10. 1945, Zápispnica o výpovedi Arpáda Könyvesa z 11. 4. 1946.

rendelték a központi igazgatásba, aki április 30-ig együtt dolgozott Bošňákkal, amikor is az Alap vezetését Ing. Regentík vette át.¹⁴ 1945. május 24-én Pöstyénben a rendőrség letartóztatta Bošňákot, később hazaárulással vádolták meg a 33/1945 törvénycikk 2 §-a és az 58/1946 számú rendelet alapján. Annak ellenére, hogy a Népbíróság határozata szerint 1945 novemberében szabadlábba helyezték, néhány hónap múlva ismét őrizetbe vették, s az illavai táborba vitték állítólag abból a megfontolásból, hogy szabadlábban ne befolyásolhassa a vizsgálatban részt vevő tanúkat. Az ellene felhozott vád azon a tényen alapult, hogy a szlovák állam országgügyi képviselője volt,¹⁵ bár amikor ezt a funkcióját elfoglalta, a legalapvetőbb zsidóellenes törvényeket és rendeleteket már megszavazták. A vád fő pontját az képezte, hogy részt vett a 68/1942-es számú, a zsidók Szlovákiából való kitelepítését kimondó alkotmánytörvény 1942. májusi megszavazásán. S bár František Bošňák a háború után azt nyilatkozta, magán a szavazáson nem volt jelen egy „valószínűleg a Földhivatallal folytatott” telefonbeszélgetés miatt, az idő múlásával ezt már senki sem tudta bizonyítani. Azonban számos általa megmentett zsidó – s nem csak hajdani alkalmazottai – nyilatkozata és tanúvallomása szerint Bošňák kiterjedt körben nyújtott segítséget és mentett meg emberéleteket a háború idején. Ladislav Lipták – az Alap pénzügyi osztályának elnöke, a háború utáni Szlovák Nemzeti Tanács tagja, aki aktívan bekapcsolódott a felkelésbe, s az Alap központi igazgatójával együtt részt vett a zsidók megmentésében – is azon személyek közé tartozott, akik az együttműködésért és a segítségért ismételtelen köszönetet mondtak František Bošňáknak. A Népbíróság 1947 májusában végül bűnösnek találta Bošňákot a vád értelmében, de az Alap központi igazgatói posztján végzett tevékenységét figyelembe véve elengedte a büntetését.

(Fordította Veres Erika)

MARTINA FIAMOVÁ

THE ROLE OF THE AGRICULTURAL PROPERTY MANAGEMENT FUND IN THE PROTECTION OF JEWS IN 1942–1944

The Agricultural Property Management Fund under the leadership of František Bošňák has a privileged position in the history of the Jewry in Slovakia, as it provided help and protection during World War II, until 1944, against the merciless despotism of the government system for hundreds of racially discriminated persons. Bošňák, who was also a member of parliament of the independent Slovak State, was not actively involved in politics, and he had not only rejected the extreme anti-Jewish measures, but using various protective tools, he saved lives of about two thousand people threatened by deportation. At the Fund headed by him, he issued service passes and created symbolic jobs for the elderly Jews and those considered for „economically dispensable”, and he supported the needy financially, as well. Standing up to the radical propaganda, to the informers and to the Ministry of the Interior, he managed to keep his top economic position, and as far as it was possible, he continued to help the Jews.

14 Köszönet az információért Ladislav Bošňáknak, František Bošňák fiának.

15 F. Bošňák az Országgyűlés nemzetgazdasági bizottságában dolgozott.